

I. DÜNYA HARBI'NDE "ARTVIN'İN NENE HATUN'U": ÇİÇEK NENE*

Onur GÜVEN**

ÖZ

"40 yıllık kara günler" olarak isimlendirilen Rus esareti döneminde (93 Harbi-I. Dünya Harbi arası) Artvin halkı çeşitli sıkıntılara ve acılara katlanarak, büyük fedakârlıklarda bulunmuştur. Büyük göçe maruz kalan halk yerini, yurdunu kaybetmiştir. Artvin ve çevresinde Rus saldırılarının yoğun olduğu 1915 yılında, gönüllü birlikler tarafından savunulan Şavşat'ta büyük bir direniş olmuştur. Rus kuvvetler ve milis güçler arasında şiddetli çatışmalar sürerken Çiçek Nene'nin cesurca ve kahramanca mücadelesi, önemli bir direniş figürü olarak karşımıza çıkar. Türk kadınının yeri geldiğinde cephe arkasında, yeri geldiğinde cephede gösterdiği destansı faaliyetler herkesin malumudur ve savaş esnasındaki mücadelesi paha biçilemezdir. Bunun bir örneğini Çiçek Nene aracılığıyla Artvin'de görmek mümkündür.

Anahtar Sözcükler: I. Cihan Harbi, Artvin, kadın kahraman, Çiçek Nene.

ARTVIN'S NENE HATUN IN WORLD WAR I: ÇİÇEK NENE

ABSTRACT

Enduring various troubles during the Russian slavery period (between 93 War- World War I), entitled as "40 years of dark days, locals in Artvin made a great sacrifice. The natives exposed to a mass migration lost their homeland. In 1915 when Russian attacks were intense in Artvin and around, there was strong resistance to in Savsat, which was defended by voluntary troops. While the fierce battles were going on between Russian forces and voluntary troops, Çiçek Nene's brave and heroic struggle comes out as an important figure of resistance. The legendary activities of Turkish women both behind the front and on the frontline are accepted by everyone and their struggle in battles is invaluable. It is possible to see such a bravery sample through Çiçek Nene in Artvin.

Keywords: World War I, Artvin, heroine, Çiçek Nene.

---

* *Gönderim tarihi: 12.04.2018.Kabul tarihi: 04.10.2018.*

** *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D. Doktora Öğrencisi, SAMSUN. onurguven08@gmail.com ORCID: 0000-0002-3640-2816*

Giriş

I. Dünya Harbi'nin şiddetini en derinden yaşanan bölgelerden birisi de Artvin ve çevresi olmuştur. Rus tahakkümü altında kalan halk, türlü acılara katlanmış ancak gerek düzenli birliklerle gerekse de milis kuvvetlerle büyük bir direniş örneği sergilemiştir. Bu mücadeleler vesilesiyle tarihimiz birçok kahramanla doludur; özellikle kadın kahramanlardan Nene Hatun, Kara Fatma, Şerife Bacı gibi simge isimleri duymayan çok azdır. Ancak Artvin'de unutulmuş bir kahraman vardır ki O, Ruslar Sahara'ya geldiklerinde yöredeki kuvvetlere destek vermiş ve onları örgütleyerek bizzat mücadeleye katılmıştır birisidir. Bu unutulmuş kahramanın adı Çiçek Nene'dir. Torunlarıyla gerçekleştirilen mülakatlar neticesinde, Artvin halkı tarafından pek tanınmayan ve gereken alaka gösterilmeyen Çiçek Nene'yi yöre insanına tanıtmak amaçlanmıştır. Kendisini görüp, konuşma imkânına sahip olan Adil Özder'in eserlerden de büyük ölçüde faydalanılma yoluna gidilmiştir. Yakın dönemin yerel tarih eserlerinden yararlanılarak ve "sözlü tarih metodu" kullanılarak, şehrin simgesi durumunda olması gereken önemli bir kişiliği ortaya çıkarmak hedeflenmiştir.

Çiçek Nene tarihte pek çok örneği görülen Türk kadınının kahramanlık hikâyelerine bir örnektir. Esasen geçmişte çok yerde olduğu gibi Türk kadını gerek I. Dünya Harbi'nde gerek Milli Mücadele döneminde birçok yararlılık göstermiştir. Ancak savaş süreçleri erkeğin merkezde olduğu bir bakış açısıyla aktarıncaya kadın ikinci planda ifade edilmiştir. Oysa pek çok farklı yollardan da olsa kadınlar tarih boyunca savaşlarda yer almış ve ciddi oranda etkilenmişlerdir. Bilhassa bu durum Dünya Harbi gibi toplu bir şekilde gerçekleşen savaşlarda daha da ön plana çıkmaktadır.¹ Osmanlı kadınları gerek kendi başlarına gerekse bir organizasyon üyesi olarak orduya yardım etmek suretiyle önemli katkıda bulunmuşlar ve yıllarca süren savaş döneminde açılan yaraları iyileştirmek adına hükümet ve toplum nazarında paha biçilemez bir konuma ulaşmışlardır.²

Osmanlı kadınları hastalık, açlık, yoksulluk gibi felâketler karşısında, kurdukları kuruluşlar aracılığıyla savaş sürerken ve savaş sonrasında ulusal ekonomiye katkı sağlamışlardır. Onlardan kimse savaşmasını beklemiyordu, fakat sevdiklerini gözünü kırpmadan feda etmeye istekliyidiler. Zaten bu tutumları sayesinde özellikle Millî Mücadele yıllarında efsaneleşmiş kahramanlıkları toplumda önemli statü kazanmalarını sağlamıştır.³

Harbe Giriş ve Artvin'deki Birliklerin Genel Vaziyeti

Rusya, Balkan ülkeleri ve Batılı bazı devletler ile giriştiği çetin harplerden ağır yaralar alan Osmanlı Devleti yeni bir harbin eşiğindeydi. İngiltere,

¹ Serpil Atamaz, "Birinci Dünya Savaşı ve Kadınlar", *Kılavuz Dergisi*, 50, 2014, s. 30.

² Serpil Atamaz, "Call to the Rescue: World War I Through the Eyes of Women," *War and Collapse: World War I and the Ottoman State*, Feroz Ahmad and Hakan Yavuz (ed.), Saraybosna 2016, s. 410.

³ Atamaz, "Call to the Rescue: World War I Through the Eyes of Women," s. 422.

Fransa, Almanya, Rusya gibi dönemin büyük devletleri "umumî bir harbe" girmek üzereydiler. Nihayetinde savaşın fitilini ateşleyen hadise, 28 Haziran 1914'te gerçekleşmişti. Avusturya Macaristan Veliâhtı Arşidük Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp genci tarafından öldürülmesi savaşın resmîyete dökülmesine sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti ittifak arayışı içine girince İngiltere ve Fransa ile yapılan görüşmeler sonuç vermediğinden 2 Ağustos 1914 Alman-Osmanlı ittifakı gerçekleşmiştir.⁴

Amiral Souchon idaresindeki Osmanlı Donanması, 28-29 Ekim 1914'de Rusya'nın Odesa ve Sivastopol limanlarını bombardımana tutmuştur. Bu olayla birlikte Osmanlı Devleti, Rusya ile harbe başlamış ve fiilen I. Dünya Harbi'ne girmiştir.⁵ Rusya buna karşılık olarak 2 Kasım'da, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, İngiltere ve Fransa ise 5 Kasım'da Osmanlı'ya savaş açmıştır.⁶ Başta Kafkas Cephesi olmak üzere Osmanlı Devleti bu harpte pek çok cephede mücadele edecekti.

Kafkas Cephesi'nde gerçekleştirilen mücadelelerde⁷ Artvin ve çevresinin stratejik önemi açıktır.⁸ Bu bölgede meydana gelen hadiseler geçmeden önce hem Osmanlı Devleti'nin hem Rusya'nın birliklerine ve onların durumlarına bakmak gerekir.

Harbin başlarında Artvin'de olan Osmanlı birlikleri, İsmail Hakkı Bey komutasındaki Melo (Sarıbudak) sınır taburuydu. İşhan, Hod, Hopa, Sarıgöl ve Arhavi'de de taburlar mevcuttu.⁹ Artvin ve çevresinde Ruslara karşı etkin mücadeleyi veren şüphesiz Teşkilât-ı Mahsusa gönüllü birlikleriydi. İstanbul, Rize ve Artvin bölgelerinden toplanmış askerler bu gönüllü birliği oluşturuyordu. Üçüncü Türk Tümeninden ayrılan ve ilk Rize'ye, oradan Hopa'ya ve daha sonra Artvin'in merkez kısmına ilerleyen¹⁰ Alman Yarbay Stange Bey¹¹ 8. Alay ile dağ bataryası eşliğinde İstanbul'dan Kafkas Cephesi'ne gönderilmiştir. Stange Bey'in buradaki görev süresi 5 Aralık 1914-12 Şubat 1916 tarihleri

⁴ Almanların Osmanlı'yı savaşa sokma teşebbüsleri için bkz. Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, İstanbul 2000, C: 2, s. 282-331.

⁵ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, London 1953, s. 239.

⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, İstanbul 2007, s. 110.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, İstanbul 2014, C: 1, s. 269-381.

⁸ I. Dünya Harbi'nde Artvin, yüzölçümü 600 kilometre karelik bir alana yayılan Kafkas Cephesi harekâtında kuzey kesimi içinde yer almaktaydı. Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasındaki sınır hattında bulunması nedeniyle stratejik açıdan önemli noktadaydı. Sınırı baktığımızda; kuzeyde, Hopa doğusundaki Kopmuş Burnu'ndan başlayarak güney tarafına doğru Murgul ve Artvin üzerinden geliyordu. Polat Safi, "I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", *19 ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin Göçe Komşu Topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara, 2008, s. 76.

⁹ M. Âdil Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara 1971, s. 210-211.

¹⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı*, Ankara 1993, C: 1 s. 602.

¹¹ Türk Ordusu'nun düzenlenmesi için 14 Aralık 1913 tarihinde İstanbul'a gelen Prusyalı Üsteğmen Stange Bey, anlaşma gereği Türk Ordusu'nda binbaşı rütbesi ile görev yapmaya başlamıştı.

arasındadır. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin başında ise Yakup Cemil Bey vardı.¹² Bu müfrezenin içinde Artvin halkı için efsaneleşen Halit Paşa da bulunuyordu.¹³ Stange Bey'in ilerleyişinin ve faaliyetlerinin tutulduğu Harp Ceridesi'nde Bahaeddin Şakir Bey'in de adı geçmektedir.¹⁴ 21 Aralık 1914 tarihinde Bahaeddin Bey çetesi ile Yakup Cemil Bey çetesi ve Melo Hudut Taburu bu Alman komutanın emrine verilmiştir.¹⁵ Bahaeddin Şakir Bey Artvin'deki gönüllülerden kurduğu Teşkilât-ı Mahsusa'nın bir kolunu idare ediyordu.

Cephenin doğu kısmında, Rus sınırında III. Ordu bulunuyordu.¹⁶ Ordu Komutanlığı'nı Hasan İzzet Paşa, Kurmay Başkanlığı'nı ise Guze yürütmekteydi.¹⁷ III. Ordu birliklerinin bağlı bulunduğu Beyazıt-Köprüköy-Narman hattındaki cepheye yayılan Bahaeddin Şakir Bey idaresindeki birliklerden cephenin merkezinde bulunanlar sağ ve sol kanatlara çekildi. Sol kanat, Arhavi ve Hopa'nın oluşturduğu sahil tarafını ve Yusufeli civarını içine almaktaydı. Sahil kesimin idaresi Yusuf Rıza Bey'deydi. Yusufeli bölgesinde ise Melo, Sarıgöl, İshan taburları, Seyyar Jandarma Taburu ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllü birlikleri takviye edilmiştir.¹⁸ Hopa ve Arhavi hudut taburları birleştirilmiş ve dört bölüklü Arhavi Hudut Taburu adını almıştır. Başında ise İbrahim Hakkı Bey bulunmaktaydı.

Savaş başlamadan önce Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e gönderilen Yakup Cemil Bey, Yusuf Rıza Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Filibeli Hilmi, Yenibahçeli Hilmi, Kara Kemal bölgede teşkilatlanmayı sağlamakla görevlendirilmişlerdir. Bunların arasında, 1912 yılından itibaren ilk dönem Batum

¹² Stange Bey ve Yakup Cemil Bey Müfrezelerinin oluşturulması ve bölgeye gönderilmesi hakkında bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s. 243-256.

¹³ Halit Paşa "Deli" lakabıyla bilinirdi. Savaşlarda gösterdiği üstün cesaret ve yiğitlik hâli ona verilen bu lakabı doğrular niteliktedir. İlk önce Balkanlarda bulunan III. Ordu'nun emrine verilmiştir. Daha sonra Yemen, Yanya, Trablusgarp'ta görev yapmış ve Balkan Harbi'ne katılmıştır. 1914 yılına gelindiğinde Yakup Cemil komutasındaki Alayın 2. Tabur Kumandanı olarak Karadeniz sahiline gelmiştir. Ocak 1915'te Teşkilât-ı Mahsusa'nın 2. Artvin Taburu ve Artvin'de kuruculuğunu yaptığı Teşkilât-ı Mahsusa Alayı kumandanı olmuştur. Daha sonra Bağımsız Artvin Müfreze Kumandanlığı yapan Halit Paşa, Şubat 1915'te Çoruh Müfreze Kumandanı olmuştur. Yarbay olduktan sonra yaşanan bir mücadelede aldığı ağır yara sonucu tedavi amacıyla önce İstanbul'a sonra Viyana'ya gitmiştir. Bilgin, *a.g.e.*, s. 254. Halit Paşa için bkz. Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Ankara 1996; İbrahim Özkan, *Deli Halit Paşa Unutulmuş Yıllar Unutulan Kahraman*, İstanbul 2015.

¹⁴ Dr. Baheddin Şakir Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alaattin Uca, "Stange Müfrezesi'nin Harp Ceridesine Göre Kafkas Cephesi'nde Dr. Bahaeddin Şakir", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13/20, Karaman 2011, s. 125-131.

¹⁵ Hatice Yalçın, *Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 42.

¹⁶ Harp nedeniyle III. Orduda bir takım düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi...*, s. 35-53.

¹⁷ Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev. Hakkı Oğuz, Yay. Haz. Alev Keskin, Ankara 2007, s. 7.

¹⁸ Bilgin, *a.g.e.*, s. 186-187.

Mebusu olan Mehmet Edip Dinç Bey'in önderliğinde Artvin ve Batum eşrafi söz konusu Teşkilât-ı Mahsusa birliklerine katılmışlardır.¹⁹

En dikkate değer kısım gönüllü birliklerin oluşturulmasıydı. Çünkü bunların gerçekleştirecekleri faaliyetler asıl orduya zemin hazırlayıp işini kolaylaştıracaktı. Bu doğrultuda Trabzon Valisi Cemal Bey, Nail Bey ve Kahraman Bey'in teşebbüsleriyle gönüllü birlikler Rize'de toplanmıştı. Daha sonra Arhavi'ye sevk edilen birliklerin amacı sıcak çatışmalarda bulunmak ve asıl birliklere destek vermektir. Birlikler ayrıca Rusların hudutlarındaki ve içerideki askeri hazırlıklarını, ne kadar mühimmatları olduğunu ve planlarını öğrenmekle görevlendiriliyorlardı. Casusluk faaliyetlerinde bulunuyorlar ve bu kapsamda Arhavili gençler görevlendiriliyordu.²⁰

Erzurum, Van ve Trabzon kesimindeki gönüllü birlikler arasındaki iş birliğini sağlamak amacıyla 12 Ekim 1914 Kafkas İhtilal Cemiyeti kurulmuştur. Bu çerçevede Artvin, Trabzon idare heyetinin içinde bulunuyordu. Artvin'de bu koordinasyon faaliyeti için idarenin başına yine Halit Paşa gibi halk tarafından sevilen ve yüceltilen Kadir Ağa getirilmiştir.²¹

Artvin ve Çevresindeki Savaşlar

Limanlarının bombalanmasının ardından 1 Kasım 1914 tarihinde Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı taarruza geçti. Hasan İzzet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile Rus ordusu 7 Kasım 1914'te Köprüköy'de karşı karşıya gelmiş, daha sonra Azap muharebeleri neticesinde Rus birlikleri geri püskürtülmüştür.²² Artvin ve çevresinde ise Melo Hudut Taburu, Salalet mezrasında Rus birliğine karşı harekâta başlamıştı. Bu Artvin'deki ilk sıcak temastır. "Kara Yüzbaşı" lakaplı İsmail Hakkı Bey komutasındaki kuvvetler, Rusları püskürtmeyi başarmış ve Artvin'e doğru ilerlemişlerdir. Rus kuvvetler bu direniş karşısında Harhan yolu ile Ardanoç'tan Yalnızçam-Ardahan'a çekilmişlerdir. Hod Taburu'ndaki askerlerden bir kısmı ise Ardanoç'a girmiştir.²³

22 Kasım 1914 tarihinde Melo Hudut Taburu ve Ruslar arasında yapılan mücadeleler sonucunda Artvin Türk kuvvetlerince alınmıştır. Ruslar tarafından cephanelik olarak kullanılan Murgul, Kamil Bey Müfrezesi'nin ilerlemesi sonucunda 23 Ekim tarihinde, yine aynı müfrezeye tarafından birkaç gün sonra

¹⁹ Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilâtlanma*, Erzurum 1997, s. 25.

²⁰ Safi, *a.g.m.*, s. 77-78.

²¹ Safi, *a.g.m.*, s. 80. Adil Özder'in verdiği bilgilere göre, çevre ahalişi Kadir Ağa'yı hem çok sever hem de büyük saygı duyardı. Ermeniler, Kadir Ağa'nın geleceğini duydukları zaman telaşa kapılırlarmış. Yine Artvin'de anlatılan hikâyeye göre "Ermeni keşişi cennetten söz eder, kimlerin cennete girebileceğini anlatırken, Ermenilerden biri sorar; cennete Kadir Ağa da gelecek mi? Buna cevaben keşiş cennetin kapısına kadar gelebilir ama içeri giremez der. Başka bir Ermeni ise hemen atlayıp; Bildiğimiz Kadir Ağa ise o, içeriye girer. O zaman ne ederiz elinden Keşiş efendi diye karşılık verir." Özder, *a.g.e.*, s. 101.

²² Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 245-247.

²³ Özder, *a.g.e.*, ss. 110-115.

Borçka'da ele geçirilmiştir.²⁴ Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin büyük gayretleri neticesinde Artvin, Ardanuç ve Şavşat Ruslardan geri alınmıştır.

Borçka'nın alınmasını Batum'u kontrol altından tutma adına önemli bir adım olarak gören Yusuf Rıza Bey, ileri harekâta devam etmiş ve Muratlı alınmıştır. Hopa Müfrezesi de 1 Aralık'ta Ardanuç'u ele geçirmiştir. Tüm bu gelişmelerden sonra Ruslar, Türk birliklerinin Batum'a yaklaşmasını tehlikeli bulmuş ve bölgeyi takviye kuvvetle desteklemişlerdir. Bu doğrultuda General Lyakhov Batum Müstahkem Mevkii ve Havalisi komutanlığına atanmıştır.²⁵ Bu esnada bölgedeki mevzilerin başında; Acara'da Kamil Bey, Hopa Hudut Taburu'yla beraber Batum karşısında Rıza Bey, Çoruh Nehri mevkisinde Ziya Bey, Borçka'da Melo Hudut Taburu'nun yanında Bahaeddin Şakir Bey bulunuyor ve Artvin'de olan Yakup Cemil Bey ise birlikleriyle beraber Kars-Tiflis istikametine doğru ilerliyordu.²⁶

Sarıkamış Harekâtı'nın başladığı gün, Stange Bey kuvvetleri Ardanuç'a doğru ilerlemişti. Bir sonraki gün ise 10. Kolordu Oltu'ya giderek Rusları mağlup etmiş ve esirler almıştı. 26 Aralık 1914 tarihinde Yakup Cemil Bey ve Halit Paşa komutasındaki Türk birlikleri Sahara Dağı'ndan aşarak Ardahan'a doğru ilerlemekteydi. Yine aynı tarihte Stange Bey ve emrindeki kuvvetler, Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri, Yalnızçam Geçidi'nden topyekûn bir saldırıya geçmişlerdir. Bunun neticesinde Ardahan 29-30 Aralık'ta Ruslardan geri alınmıştır.²⁷ Şehrin alınmasın ardından İstanbul'a çekilen "Ardahan'dan Selam" yazılı telgraf büyük bir sevinç yaratmış ve Kafkasya yolunun açıldığı şeklinde yorumlanmıştır.²⁸

Sahara Savaşları ve Çiçek Nene'nin Faaliyetleri

Dağılmış durumda olan ve takviye kuvvet için toplanan Artvin ve çevresindeki Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin yeniden düzenli bir birlik oluşturması amacıyla, Halit Paşa Artvin'e gelmiş ve çalışmalara başlamıştır. Öte taraftan Bahaeddin Şakir Bey, salgın hastalıklarla boğuşan Erzurum'a çağrılmıştı. Onun gitmesiyle Stange Bey Halit Paşa'yı Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin başına atamıştı.²⁹ Stange Bey ayrıca Artvin'in ne şekilde savunulacağını da düzenlemiştir.

Ardahan'daki kuvvetlerin geri çekilmesi sonrasında Sabit Bey idaresindeki Yusufeli ve Şavşat gönüllü birlikleri Ocak 1915'de Sahara Göller mevkisine ulaşmışlardır. Bu esnada Rus kuvvetleri de Ardahan tarafını kontrol altında tutuyorlardı. Eli silah tutan kişilerin işesini ve çatışma bölgelerine gitmelerini sağlayan kişi Fuat Atabek'tir. Bir süre bu kuvvetler Ruslarla çetin mücadeleler

²⁴ Safi, *a.g.m.*, s.81.

²⁵ Allen-Muratoff, *a.g.e.*, s. 248.

²⁶ Safi, *a.g.m.*, s.82.

²⁷ Yalçın, *a.g.t.*, s. 25; Bilgin, *a.g.e.*, s. 263-269.

²⁸ Dayı, *a.g.e.*, s. 27.

²⁹ Yalçın, *a.g.t.*, s.231; Bilgin, *a.g.e.*, s. 376.

içine girmişlerdir.³⁰ Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin bir kolu da Hanlı(Hantuşet)-Ardahan yaylaları arasındaki Mağaraboğazı-Handere geçidini tutmuş ve Ruslara karşı üstünlük kurmuşlardır.³¹

Çatışma esnasında Rus subaylardan birisi, Göller bölgesinde ayı tuzağına düşürülerek yakalanmıştır. Yöre halkı arasında Rus komutana "Kamandar" diye hitap edildiği ifade edilmiştir.³² Sahara'dan Göller'e doğru ilerlerken, Karaköylü Bilal Ağa, Danabaşoğlu Şakir Pehlivan, Hamza Ağa önderliğindeki kuvvetler geçiş güzergâhında pusuya yattılar. Bilal Ağa, "Kamandar"a ateş ederek onu vurmuş, korkan diğer askerler de geri çekilmiştir.³³ Sahara Savaşları³⁴ diye anılan bu mücadelelerde büyük yararlılık gösteren Çiçek Nene, Artvin tarihine adı altın harflerle yazılması gereken bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ahıska'nın Osmanlı Devleti'nden ayrılması sonucunda Şavşat'ın Yavuzköy'ünün Konak mevkisine gelen Hacı Durak (Çiçek Nenenin kayınpederi) burada beylerin yanında çalışmaya başlamıştır. Bir süre sonra hizmetinde bulunduğu beyler kendisine ikâmet etmesi için Balcıgil'in tarlalarından dikenlik ve ağaçlık olan bir bölgeyi vermiştir. Hacı Durak dede Düzenli Köyü'ndeki Demirler sülalesinden olan Mahbube isimli bir kadınla evlenmiş ve bu evlilikten 1859 yılında Şaban Erişti dünyaya gelmiştir. Hacı Durak'ın ilk eşi vefat edince Karahocagilden Deli Mehmet'in sülalesine mensup başka bir hanımla evlenmişti. Söz konusu evlilikten Deli lakaplı Ali doğmuştur. Hacı Durak dede ise Hac dönüşü fenalaşıp Ardanuç'ta vefat etmiştir. Hacı Durak dedenin oğlu Şaban Erişti, Yavuzköy Ağagil mahallesinden Davut ve Rukiye Kaya'nın kızı 01. 07. 1864 doğumlu Çiçek Hanım ile evlenmiştir. Daha sonraki yıllarda Çiçek Nene olarak anılacak olan Çiçek Hanım'ın, Tuntul, Leyli, Altun ve Sultan adlı dört kardeşi vardır. Şaban Erişti ile evlenen Çiçek Nene'nin Rüştü, Şevki, Şükrü, Metlube ve Gülufe adlı beş çocuğu olmuştur.³⁵

Çiçek Nenenin ölümü 10.12.1947 tarihindir.³⁶ Mezarı ise Erişteler mahallesi aile mezarlığındadır. Nenenin 2. kuşaktan torunu olan Nuşure Kaya onu, orta boylarda, hafif cüsseli bir fiziğe sahip, yüzü kumral, elmacık kemikleri

³⁰ M. Âdil Özder (Haz.), *Çoruh Şavşat Tarih-Coğrafya-Folklor-Halk Edebiyatı*, İstanbul 1945, s. 65.

³¹ Özder, *a.g.e.*, s. 124.

³² Kaynak kişi: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen.

³³ Bilal Ağa'nın siper aldığı taşa hâlen halk arasında Bilal'in taşı denmektedir. Dursun Özdede, *Karçal'dan Sahara'ya Şavşat*, Artvin 1990, s. 33.

³⁴ Sahara çatışmalarında yararlılık gösteren isimleri Adil Özder aktarmıştır; Nalbant Kaya Usta, Merkez imamı Molla Halil Efendi, Balcı Hasan Ağa, İbşişagilin Hasan, Dada oğlu İdris, Ahmet oğlu Şaban, Arif Ağa, Veysel Usta, Kurudereden Molla Ömer, Kayadibinden Ahmet Ağa, Tepeköyden Ahmet Ağa, Sabit Ağa, Elmalıdan (Aslen Acara'dan gelme Cakelilerden) Yusuf Bey ve oğlu Şevki Bey, Pınarlıdan Nevzat Bey. Özder, *a.g.e.*, s. 125.

³⁵ Kaynak kişiler: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen; Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı.

³⁶ Ancak bu konuda Zeyrek, Sahara çatışmaları sırasında gönüllü birliklerine yardım ederken şehit olduğunu ifade etmiştir. Yunus Zeyrek, *Acaristan ve Acarlar*, Ankara 2001, s. 40.

biraz çıkık diye tarif eder. Evinde otoriter ve resmî kişiliğe sahip olan Çiçek Nene, öyle ki, bir işe gidilirken bile kendisinden icazet alınmış.³⁷

Çiçek Nenenin oğullarından Şevki Bey Ardanuç'un Anç bölgesinde, Şükrü Bey İslî Mağarası geçidinde, eşi Şaban Ağa ise diğer oğlu Rüştü Bey ile birlikte Sahara geçidindeki milis kuvvetlere katılmıştır. Sahara geçidindeki savunmayı yapacak güçler için erzak ve mühimmat Şaban Erişti'nin evine yığılıyordu. Çiçek Nenenin evi o dönem adeta bir depo olarak kullanılmaktaydı. O, mahalledeki diğer kadınları örgütleyerek yorulmadan Türk birlikleri için yemek ve ekmeğe pişirmiştir.³⁸

İslî Mağara geçidinden, Sahara güçlerinde katılmak için dönen Şükrü Bey o esnada evine uğramıştır. Eve ulaştınca Çiçek Neneye demiştir ki; "Arkadaşlarla Hanlı'dan döndük, ben de yemek yedikten sonra onlara yetişirim diye eve geldim." Bunun üzerine sinirlenen Çiçek Nene oğluna kızarak "Oğul durmanın, dinlenmenin zamanı değil. Çabuk ekmeğini al, yolda yersin. Baban, kardeşlerin zor durumdaymış, düşman milleti kırıp geçiriyormuş. Çabuk yardım etmeye git!" deyip oğlunu dinlendirmeden çatışma alanına göndermiştir.

Ruslar, Sahara dağındaki çetin kış şartları ve Ardahan'dan aldığı destek neticesinde Milis güçlerine karşı üstünlük sağlamışlardır. Burada önemli olan etken ise Milis kuvvetlerinin teçhizat eksiliği ve zorlu kış şartlarına uygun giyeceklerinin olmamasıydı. Rus birliklerinin Karaköy havalisine indiklerini duyan Çiçek Nene, Eşi Şaban Ağa'ya "Bey! namusumuz, vatanımız elden gidecek. Düşmana esir olmaksızın ölelim daha iyi, hiç olmazsa şehit oluruz, çabuk köyün geri kalanını toplayalım, düşman Karaköy'de dinlenirken boş durmayalım" demiştir.³⁹

Alınan karara göre Ardahan-Şavşat yolundaki Laşet köprüsünün Yavuzköy civarındaki tarafa ayı ve kurt kapanları tuzaklanacak ve ormanlık alanlara siperler oluşturulacaktı. Çatışmadaki Milis güçler için cephane ve yemek taşımak amacıyla Çiçek Nene önderliğindeki kadınlar büyük gayret sarf ediyorlardı. Sahara'daki gönüllü birliklerin dağılmasından sonra Yavuzköy halkının oluşturduğu gönüllü birliklere yeri geldiğinde tek başına silah taşıyan Çiçek Nene ne kadar korkusuz ve cesur bir kadın olduğunu göstermiştir. Rus birlikler Laşet köprüsünün hemen gerisinde mevzi almışlardır. Anlatılanlara göre Ruslar makineli tüfekle gönüllü birliklerin toplandığı ormanlık alanı büyük bir şiddetle tarıyormuş, ağaçların dalları tırpanla biçilirmiş gibi dökülüyormuş. Çiçek Nene de topladığı 20-30 kadar kadınla birlikte Saçile yamaçlarının üst kısmındaki tepelere mevzilenmişlerdir.⁴⁰

Alt tarafa doğru baktıklarında düşman kuvvetlerinin köprüyü geçtiğini görmüşlerdir. Bu Rusların Yavuzköy'e doğru harekete geçecekleri anlamına gel-

³⁷ Kaynak kişi: Nuşure Kaya, 90 yaşında.

³⁸ Özder, *a.g.e.*, s. 124.

³⁹ Kaynak kişi: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen.

⁴⁰ Kaynak kişiler: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen; Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı.

mekteydi. Çiçek Nene o aşamada yanındaki kadınlarla birlikte köyün sulama kanalını besleyen kayaları, ellerindeki sopalar yardımıyla alt kısma doğru yuvarlamaya başlamışlar. Bu kayalar Rus askerlerinin üzerine doğru gelince, onlar da korunmak maksadıyla geriye doğru kaçmışlardır.⁴¹ Rus güçlerinin başında bulunan Kamandar ve bir kısım düşman askerleri önceden hazırlanan tuzaklara düşmüşlerdir. Düşmanı kovalayan Şaban Ağa kolundan, Rüştü Bey ise başından yaralanmıştır. Karaköy ormanlarını yakarak geriye çekilen düşman kuvvetlerine karşı Milis güçler geçici zafer kazanmışlardır.⁴²

Çiçek Nenenin Halit Paşa ile bir anısı da vardır. Ardahan üzerinden Artvin'e gitmek için yola çıkan Halit Paşa ve birlikleri Yavuzköy civarında dinlenmek için mola vermişlerdir. Onları karşılayan ahali, Halit Paşa'ya Rusların püskürtülmesinde büyük yararlılık gösteren Çiçek Nene ve ailesinden bahsetmiştir. Bunun üzerine Halit Paşa, Çiçek Nene'nin evine gidip diyor ki "Şaban Ağa, Ankara'ya sağ salım ulaştığımda size maaş bağlatacağım." Nuşure Kaya'nın anlattığına göre yaklaşık 10-15 yıl sonra maaş bağlamak amacıyla köye gelen Adil Bey (A. Özder) resmî işlemler için aileden nenenin fotoğrafını istemiştir. Şevki Bey ise Çiçek Nenenin fotoğrafını vermek istemeyince maaş bağlanamamıştır.⁴³

Buradan da görüleceği üzere Çiçek Nenenin kahramanlıkları komutanların ve devlet adamlarının gözünden kaçmamıştır. Nenenin faaliyetleri ve cesur kişiliği halk şiirinde de kendini göstermiştir. Akla gelen veya gelmeyen, tarihçilerin aktarmadığı (aktaramadığı) birçok küçük ayrıntıyı halk şiirinde bulmak ve bu ayrıntılar hakkında belli ölçülerde de olsa bilgi sağlamak mümkündür. Halk şiirinde yaşama ilişkin çoğu şeyi belki en özlü bir biçimde izlemek olanaklıdır. Halk edebiyatı ve türkülerin geçmişine bakılıp, ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulduğunda, yaşamın herhangi bir yeri ve zamanında oluşan bir durumun şiire, türküye yansıdığı tespit edilebilir. Savaş, göç, tarihsel dönüşümler, doğal afet ve bunların yarattığı değişik boyutlardaki duygular şiire ve türküye yansımaktadır. Artvin'in savunmasında Erzurumlu Nene Hatun gibi ön saflarda yer alan Çiçek Nene hakkında şiirler de yazılmıştır. Yazılan şiirlerin dört tanesi şu şekildedir:

Artvin'in Nene Hatunu Çiçek Nene⁴⁴ (Derunî)
 Kadınları içinde methiyesi var
 Bütün kadınlardan baş Çiçek Nene
 Tarihler yazmıştır onun ismini
 Çeteye götürdü aş Çiçek nene

⁴¹ Özder, *a.g.e.*, s. 65-66, 124-125.

⁴² Abdülmecit Tokdemir, *7 Mart Kahramanları*, Ankara 1972, s. 30: Kaynak kişi: Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı.

⁴³ Kaynak kişi: Nuşure Kaya, 90 yaşında: Özder, *age*, s. 124, 28. dipnot.

⁴⁴ Şahver Karasüleymanoğlu, *Şiirimizde Artvin*, Ankara 2004, s. 119.

Makamı cennette nur olsun onun
Cennete doğru gidiyor yolun
Eskiler söylüyor, yüksekti soyun
Cennette olasın kuş Çiçek Nene

DERUNÎ Kemal'im böyle çağladım
Mâtemini tutup biraz ağladım
Öldüğüne kararları bağladım
Olaydım kabrinde taş Çiçek Nene.

Yavuz Köyünde Çiçek Nine'yim⁴⁵ (Şahver Karasüleymanoğlu)

Bazen sevgi yüklü bulut olurum gökyüzünde
Bazen deli yağmur
Papart ormanlarında
Süzülmek isterdim hep
Kafkas Kartalı'nın kanatlarında
Tibet'te kilisesinin süsüyüm
Bin yıldır bozulmayan
Ilıca'da yaşam iksiriyim ben
Kilimlerin nakışlarında izlerim

Anlatır genç kızların başındaki oylar
Arsiyan'da nego çiçekleriyim
Gölleri çevreleyen
Yavuz Köyü'nde Çiçek Nine'yim
Düşmana geçit vermeyen
Ilıca'da Bülbül Nine'yim istiklal madalyalı
Sahara'da yaz boyu erimeyen
Bembeyaz halı
Bazen de buz gibi su olurum
Kızılıcak koravasına eklenen
Nazlıkara'dadır kaynağım benim.

Çoruh'a Git Bulacaksın⁴⁶ (Erkinisli Azmi)

Çoruh'a git bulacaksın
Dağı taşı yurdu güzel
Bil ki mutlu olacaksın
Toplum güzel ferdi güzel

⁴⁵ Karasüleymanoğlu, *a.g.e.*, s. 292.

⁴⁶ Karasüleymanoğlu, *a.g.e.*, s. 351.

Yaylaları yeşil sarı
 Çam kokulu ormanları
 Çeşitli öten kuşları
 Her şey kurdu kuşu güzel

Serin esen yelleri var
 Renk renk açar gülleri var
 Kıvrım kıvrım yolları var
 Beş virajdan dördü güzel

Sabit Beyle Sahara'da
 Çiçek Nene bir arada
 Gönüllü erler burada
 Düşmana ders verdi güzel

Büyükler Artvin'e gider
 Türkiye'nin incisi der
 Unutulan bu güzel yer
 Kalmış burada derdi güzel

Bu Toprak Bizimdir⁴⁷ (Hayrettin Bilgin)
 Yavuz'lu Sahara'dan çekme elini,
 Anan köyümüzün Çiçek gelini.
 Dirgenle kırarız Rus'un belini,
 Bu toprak bizimdir bize Türk derler.

Gel komşu gidelim harp için dağa,
 Kılıç sallayalım sol ile sağa.
 Sana rahmet olsun ey Şaban ağa,
 Bu toprak bizimdir bize Türk derler.

Hasan ağa çekti çetenin başını,
 Dindirdiler gözümüzün yaşını
 Orda sürükledik düşman leşini,
 Bu toprak bizimdir bize Türk derler.

Zalim düşmanları yok etmek gerek,
 Şehitlik bir rütbe o da mübarek.
 Ağlamak yaraşmaz Fatiha vererek.
 Bu toprak bizimdir bize Türk derler.

---

⁴⁷ Kaynak kişi: Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı

Savaşta düşmana aman vermeyiz
Baş kaldırmak için zaman vermeyiz.
Zafer bayramında gazilerimiz,
Bu toprak bizindir bize Türk derler.

Molla Halil çavuş dağlar başında,
Yavuzlu topyekûn düşman peşinde.
Bin hatıra saklı her göz yaşında
Bu toprak bizindir bize Türk derler.

Sahara Cengi⁴⁸ (Seyfettin Ermişoğlu)
Zalim düşmanlara saldırmak gerek
Yürüyelim Allah Allah diyerek
Şehitlik bir rütbe o da mübarek
Bu topraklar için bu vatan için

Şavşat'ı aşmaktı düşmanın derdi
Sona Hoca bize hedef gösterdi
Ali Topçu orda canını verdi
Bu topraklar için bu vatan için

Hasan Balcı çekti çete başını
Molla Halil bırakmadı peşini
Dindirdiler gözümüzün yaşını
Bu topraklar için bu vatan için

Kadın erkek koşup gittiler dağa
Alçak kamandar da düştü tuzağa
Sana rahmet olsun ey Şaban ağa
Bu topraklar için bu vatan için

Yavuz köylü Sahara da kışladı
Kurtuluş savaşı orda başladı
Çiçek Nene düşmanları taşladı
Bu topraklar için bu vatan için

Yavuzköy ahalisinin kadınlı erkekli göstermiş olduğu çetin mücadele adeta bir destan niteliğindedir. Çiçek Nene önderliğindeki yöre halkının düşman kuvvetlerine karşı bu direnişi 1980'lere kadar "7 Mart Artvin'in Kurtuluşu" etkinliklerinde piyesler yapılarak ve şiirler söylenerek kutlanır ve nesilden nesle

⁴⁸ Kaynak kişi: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen.

bu kahramanlık anıları aktarılırdı.⁴⁹ Sahara savunmasının bozulmasının ardından Ruslar Şavşat'a girmişler ve direnişe katılanların yakınlarını sorguya çekmişlerdir. Şavşat ahalisi olası bir katliamdan zor kurtulmuştur.⁵⁰

Sonuç

93 Harbi'nden I. Dünya Harbi'nin son dönemine kadar Rus esareti altında kalan Artvin halkı, geçen bu çileli yıllarda çok acılar çekmiştir. Ancak bu ızdırap dolu günlerde bile millî şuurdan ödün vermeyerek, daima bağımsızlık özlemi içerisinde yaşamışlardır. Bunun bir ispatı olarak Çiçek Nene örneğini vermek yerinde olacaktır.

Harp esnasında Ruslar Artvin'in ilçelerini bir bir zapt ettikten sonra mücadelenin şiddetli bir şekilde sürdüğü evrede Sahara bölgesinde düşman kuvvetlerine karşı çetin bir direniş gösteren gönüllü birlikler adeta destansı bir kahramanlık örneği sergiliyorlardı. İşte bu esnada Çiçek Nene adlı kahraman hem cephe gerisinde verdiği destekle hem de etrafına topladığı kadınlarla Ruslara karşı mücadele ederek örnek teşkil etmişti. Milis kuvvetlere bıkmadan yemek yapmış, ekmek pişirmiştir. Köyünün tehlikeye girdiği an, sorumluluktan kaçmayarak cesurca, diğer kadınlarla birlikte, kayaları düşman kuvvetlerin üzerine yuvarlamış ve geçici de olsa onların köye girişini engellemiştir. Çiçek Nene'nin gösterdiği cesurca mücadele halk şairlerinin dilinden günümüze kadar ulaşmıştır. Çiçek Nene hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır. İlgili arşiv belgeleri ve harp ceridesi tarafımızca taranmış olsa da kayda değer bir bilgeye maalesef ulaşamamıştır.

Bir kişi için mazisini öğrenmek, atasını tanımak mutluluk kaynağı olduğu gibi aynı zamanda gerekliliktir. Bu çerçevede yörede unutulmuş bir kahraman olan Çiçek Nene'yi torunlarının anlatıları ve kısıtlı sayıda yerel eserlerle tanıtarak, ufakta olsa bölge tarihine katkıda bulunmanın önemli olduğu kanaatindeyiz.

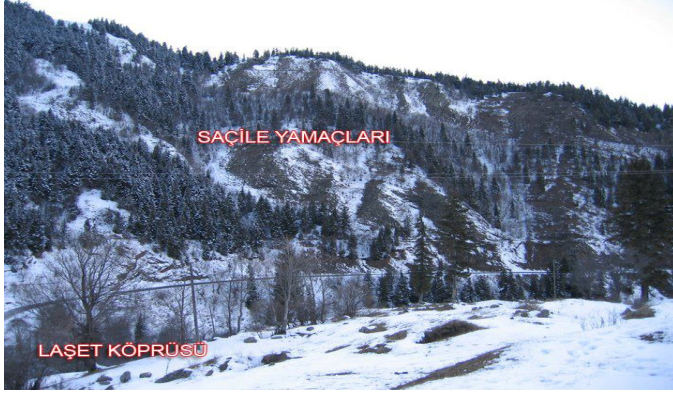
⁴⁹ Kaynak kişiler: Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen; Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı.

⁵⁰ Özder, *a.g.e.*, s. 127.

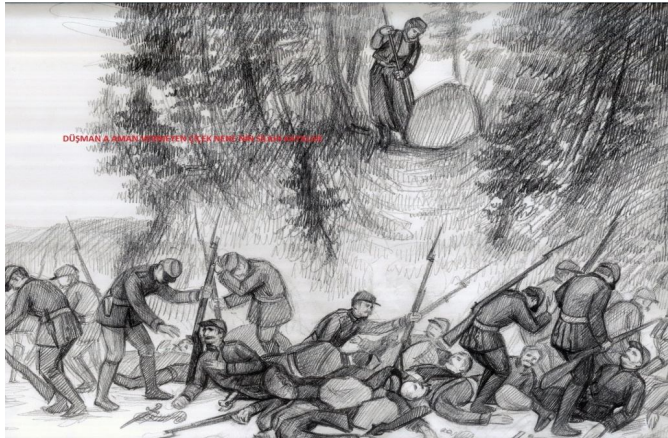
EKLER: Çiçek Nene'nin Kabri ve Bazı Görseller⁵¹

YAVUZ KÖY MİLİS GÜÇLERİ

Çiçek Nene'nin Taşları Düşmanın Üzerine Yuvarladığı Söylenilen Mevki

Çiçek Nene Taşları Yuvarlarken Temsili Bir Görsel

⁵¹ Görseller Nusret Erişti'den alınmıştır.

Çiçek Nene'nin Yavuzköy'deki Kabri

KAYNAKLAR

1-Kitap ve Makaleler

ALLEN W.e.d-MURATOFF Paul, *Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, London 1953.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, İstanbul 2007.

ATAMAZ, Serpil, "Birinci Dünya Savaşı ve Kadınlar", *Kılavuz Dergisi*, 50, 2014, ss. 30-37.

ATAMAZ, Serpil, "Call to the Rescue: World War I Through the Eyes of Women," *War and Collapse: World War I and the Ottoman State*, Feroz Ahmad and Hakan Yavuz (ed.), Saraybosna 2016, ss. 405-426.

BİLGİN, Mehmet, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul 2017.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı, C: 1, Ankara 1993,

DAYI, Esin, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilâtlanma*, Erzurum 1997.

GUZE, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Çev. Hakkı Oğuz, Yay. Haz. Alev Keskin, Ankara 2007.

KARABEKİR, Kazım, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, İstanbul 2000, C: 2.

KARASÜLEYMANOĞLU, Şahver, *Şiirimizde Artvin*, Ankara 2004.

ÖNAL, Ülkü, *Artvin Muhacirlik Hatıraları*, Ankara 2010.

ÖZDEDE, Dursun, *Karçal'dan Sahara'ya Şavşat*, Artvin 1990.

ÖZDER, Adil, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara 1971.

_____, *Çoruh Şavşat Tarih-Coğrafya-Folklor-Halk Edebiyatı*, İstanbul 1945.

ÖZKAN, İbrahim, *Deli Halit Paşa Unutulan Yıllar Unutulan Kahraman*, İstanbul 2015.

ÖZKAN, İbrahim, *Deli Halit Paşa Unutulan Yıllar Unutulan Kahraman*, İstanbul 2015.

SAFİ, Polat, "I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Artvin", *19 ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin Göğe Komşu Topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara, 2008, ss. 76-91.

SOLMAZ, Gürsoy, *Deli Halid Paşa*, Ankara 199.

TETİK, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, C: 1, İstanbul 2014.

TOKDEMİR, Abdülmecit, *7 Mart Kahramanları*, Ankara 1972.

UCA, Alaattin, "Stange Müfrezesi'nin Harp Ceridesine Göre Kafkas Cephesi'nde Dr. Bahaeddin Şakir", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13/20, Karaman 2011.

URAN, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Haturalarım (1908-1950)*, İstanbul 2008.

YALÇIN, Hatice, *Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

ZEYREK, Yunus, *Acaristan ve Acarlar*, Ankara 2001.

2-Sözlü Kaynaklar

Ahmet Erişti, 66 yaşında, Emekli öğretmen.

Nusret Erişti, 61 yaşında, Emekli bankacı.

Nuşure Kaya, 90 yaşında.